

Mirza Džananović

BOSANSKOHERCEGOVAČKI POTENCIJALI RAZVOJA NEKROTURIZMA

Sažetak: Nekroturizam je relativno mlad turistički fenomen kojem u Bosni i Hercegovini nije posvećena posebna pažnja. Iako posjećivanje destinacija obilježenih smrću i stradanjem ima dugu historiju, planske i organizovane posjete tim lokacijama su, ipak, prakse novijeg datuma. Pojedini kritičari smatraju nekroturizam negativnom pojavom i posmatraju je sa aspekta komercijalizacije, pa i relativizacije, tragedije i stradanja. S druge strane, agencije i pojedinci, u nekim slučajevima i uz podršku zvaničnih državnih organa, ulažu ogromna sredstva i napore u promociju i unapređenje nekroturističkih potencijala. Bosna i Hercegovina, za razliku od susjednih zemalja, još uvijek nije prepoznala nekroturizam kao potencijal dodatne specijalizacije i proširenja turističke ponude.

Ključne riječi: nekroturizam, mračni turizam, Bosna i Hercegovina, stećci, spomenici stradanja

Smrt je sastavni dio života svih živih bića i jedan od rijetkih fenomena univerzalnog karaktera koji je duboko ukorijenjen u svijest ljudi. Poimanje i shvatanje smrti, kao i definiranje koncepta smrti kroz prošlost se razlikovalo u zavisnosti od kulturoloških, društvenih, klasnih, geografskih, vjerskih i brojnih drugih faktora, a ni savremena ljudska civilizacija nema ujednačen odnos spram ovog fenomena. Tome u prilogu idu i činjenice da različite naučne discipline imaju drugačije definicije smrti, a postoje neslaganja i unutar istih naučnih disciplina. Ipak, konstanta ovog fenomena, od najstarijih vremena

do danas, je neprekidna fascinacija ljudi fenomenom smrti.¹ Motiv smrti je jedan od najzastupljenijih koncepata u različitim oblicima ljudskog kulturnog i umjetničkog izražavanja, a posmrtni običaji i rituali predstavljaju specifične oblike društvenog izražavanja pojedinih ljudskih zajednica. Društvene i humanističke nauke imaju dugu tradiciju istraživanja različitih (materijalnih i nematerijalnih) aspekata smrti, ali u 20. stoljeću taj interes se širi i van naučnih i akademskih krugova. Naime, smrt postaje svojevrsni resurs i sastavni dio turističke ponude te se kao takav uključuje i u privredne tokove. Intenzivan rast popularnosti destinacija obilježenih smrću navodi akademsku zajednicu da se istraživanju ovog fenomenu pristupi i na drugačiji način što za posljedicu ima uvođenje nove vrste turizma sa posebnim interesom – nekroturizma.²

Mračni ili nekroturizam – Pojam, povijest, tipologija

Nekroturizam je samo jedan od pojmova koji se koristi prilikom opisivanja procesa iskazane želje za posjetom mjestima obilježenih smrću. Sam pojam predstavlja složenicu grčke riječi nekro u značenju mrtvo tkivo, leš, i riječi turizam, te bi u doslovnom prijevodu nekroturizam podrazumijevao obilaženje mrtvih. Iako popularan i lahko pamtljiv, pojam nekroturizam se generalno smatra neodgovarajućim te je u upotrebi još nekoliko naziva, poput sve zastupljenijeg, „mračnog turizma“ (dark tourism), zatim „crnog turizma“ (black tourism), „turizma žaljenja“ (grief tourism), „tužnog turizma“ (sad tourism), „morbidnog turizma“ (morbid tourism) i slično. Također, u akademskim krugovima sve zastupljeniji je termin tanatoturizma koji u korijenu sadrži grčki pojam „thanatos“ u značenju smrti.³

Bitno je istaći da, uprkos činjenici da je sam koncept mračnog turizma relativno novijeg datuma, prakse posjećivanja lokacija vezanih za neki oblik smrti imaju dosta dugu historiju. Hodočašća svetim mjestima i posjete ustanovama i institucijama u kojima su smještene određene relikvije, naročito mošti svetaca i drugih značajnih osoba, prisustvovanje javnim egzekucijama, gladijatorske borbe i slične prakse, dio su života brojnih stanovnika još od antičkog i

1 Lennon John, *Dark Tourism*, 2017, 3-5.

2 Bristow S. Robert, Myth vs. Fact: An Exploration of Fright Tourism, *Proceedings of the 2004 Northeastern Recreation Research Symposium*, 215-216.

3 Lennon, *Dark Tourism*, 5-9; Soro Elsa, *Dark Tourism: Profiles, Niches, Motivations and Experiences at a Global Level*, 2018, 5.

srednjovjekovnog razdoblja, a vrlo vjerovatno su bile prisutne i u ranijim razdobljima. Sve nabrojane i njima slične prakse danas se obuhvataju konceptom mračnog turizma te se mogu smatrati korijenima ovog, u savremenom dobu, sve izraženijeg fenomena.⁴ Ogromna stradanja ljudi u Drugom svjetskom ratu kako tokom samih vojnih operacija, tako i kroz sistematsko istrebljenje u logorima smrti, ostavila su snažan dojam na kompletnu ljudsku civilizaciju, ali su i trajno i snažno obilježila pojedine lokacije kao mjesta masovnog stradanja. Pojedini lokaliteti postaju mjesta masovnih komemoracija, a sam postupak posjeta poprima planiran i organizovan karakter. Iz godine u godinu ti lokaliteti privlače sve veći broj posjetilaca, naročito tokom obilježavanja značajnih datuma i godišnjica, ali i masovnih medija koji upravo nakon Drugog svjetskog rata doživljavaju intenzivnu ekspanziju.⁵ Veliki broj država sopstvenim kapacitetima podržava organizaciju obilježavanja takvih lokaliteta s ciljem izgradnje jasne kulture sjećanja na događaje iz prošlosti sa jasnim ideološkim prizvukom. Ogromna sredstva se ulažu u obilježavanje takvih mjesta, a najznačajniji lokaliteti se i „markiraju“ često monumentalnim i upečatljivim spomenicima koji dodatno doprinose izgradnji kulture sjećanja, ali također postaju i samostalne turističke atrakcije. To i jeste jedan od uzroka zbog kojeg dolazi do postepene transformacije takvih lokacija iz „komemorativne“ u sferu turizma što ima specifične posljedice.⁶

Uprkos postojanju određenih terminoloških nedoumica autori, koji se bave fenomenom nekroturizma se najvećim dijelom slažu na šta se predloženi pojmovi odnose. Najosnovnija definicija glasi da je nekroturizam oblik turizma koji podrazumijeva posjetu mjestima koja su obilježena smrću, odnosno tragedijom i stradanjem, a koja i dalje imaju određeni utjecaj na naše živote. Osnovna motivacija tih putovanja je postojanje želje za suočavanjem sa stvarnim ili simboličkim manifestacijama smrti, bez obzira da li su u pitanju pojedinačni ili masovni oblici stradanja, izazvani nasilnim ili prirodnim putem.⁷ Ipak, problem se javlja u postavljanju granice između karaktera posjete

4 Bowman S. Michael, Pezzulo C. Phaedra, What's so „Dark“ about „Dark Tourism“?: Death, Tours, and Performance, *Tourist Studies*, 2010, 9(3), 187-188.

5 Stone Philip, A Dark Tourism Spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions, *Tourism: An Interdisciplinary International Journal*, 2016, 54 (2), 146-148.

6 Minić Natalija, Development of „dark“ tourism in the contemporary society, *Zbornik radova Geografskog instituta „Jovan Cvijić“*, SANU, 62 (3), 82-83.

7 Fonseca Ana Paula, Seabra Claudia, Silva Carla, Dark Tourism: Concepts, Typologies and Sites, *Journal of Tourism, Research and Hospitality*, 2016, Vol. 0, Issue 2, 1-2.

takvim mjestima, odnosno da li su u pitanju dominantno komemorativni ili turistički motivi. U principu svaka posjeta mjestima obilježenim stradanjem podrazumijeva prisustvo oba motiva, ali u različitim stepenima intenziteta koji je gotovo nemoguće precizno utvrditi.⁸ Možda se odgovor na ovu dilemu može djelomično ponuditi kroz stavljanje u fokus organizatora (turistička agencija) kao i vremena organizovanja posjete (tokom obilježavanja značajnih datuma ili mimo takvih godišnjica). Međutim, ovakav vid distinkcije može biti uzet u obzir samo u slučajevima skupne tj. organizovane posjete, a nikako kada su u pitanju individualna putovanja. U svakom slučaju, stepen organizovanosti i količina novca izdvojena za takva putovanja predstavlja jedan od glavnih faktora determinacije karaktera posjeta mjestima stradanja, te se možemo složiti sa mišljenjima pojedinih kritičara da nekroturizam u principu predstavlja jedan oblik komercijalizacije, pa i relativizacije, smrti i stradanja.⁹

Tipologija turističkih lokacija koje se smatraju dijelom ponude nekroturizma formirana je poštujući tematski princip samih destinacija, pa u skladu sa tim principom možemo govoriti o sedam vrsta nekroturističkih aktivnosti:

1. Lokacije na kojim su vršena javna smaknuća i slični oblici smrti.
2. Mjesta etničkog čišćenja, masovnih ubijanja, vojnih sukoba i posebno mjesta stradanja poznatih osoba (državnika, umjetnika, sportista i drugih).
3. Mjesta sahrane (groblja, mauzoleji, kosturnice, nekropole).
4. Lokacije posvećene održavanju sjećanja na robovlasništvo.
5. Područja pogođena prirodnim nesrećama (uragani, cunamiji, zemljotresi, vulkanske erupcije, itd.).
6. Objekti internacije (zatvori, kampovi).
7. Simulacije događaja povezanih sa smrću i katastrofama.¹⁰

Treba napomenuti da postoje i drugačije tipologije ovih destinacija, ali navedena je po obimu najsveobuhvatnija i u ovom trenutku vjerovatno najprimjerenija. S obzirom na rapidan rast popularnosti, i to na globalnom nivou, za očekivati je dodatno profiliranje nekroturističke ponude, a poseban podsticaj popularizaciji mračnog turizma daju i događaji poput npr.

8 Lennon, *Dark Tourism*, 8.

9 Fonseca i drugi, *Dark Tourism: Concepts, Typologies and Sites*, 1; Lennon, *Dark Tourism*, 6-9.

10 Soro, *Dark Tourism*, 8.

Halloweena, kao i pojavljivanje pojedinih lokacija u filmskoj industriji poput „šume za samoubice“ u Japanu (film „Šuma“ iz 2015. godine); „Vražji otok“ Francuska Gvajana (film „Leptir“ iz 1973. i 2017. godine), iskrcavanje na Normandiju (npr. film „Spašavanje vojnika Rajana“ iz 1998. godine) i slično.¹¹

Nekroturistička ponuda u svijetu, Evropi i regionu

Pojedine zemlje već imaju relativno razvijenu nekroturističku ponudu sa kontinuiranim ulaganjem u proširenje asortimana turističke ponude, unapređenja infrastrukture, promocije nekroturističkih potencijala, a posebna pažnja se posvećuje jačanju intenziteta doživljaja posjetilaca s obzirom da je iskustveni momenat najvažniji motiv prilikom posjeta turista nekroturističkim lokacijama. Također, potražnja za nekroturističkim potencijalima u svijetu konstantno se povećava, što dodatno pojačava pretpostavke intenzivnijem razvoju ove vrste turizma i masovnijoj posjeti takvih lokacija. Već postoje značajne, formalne i neformalne, zajednice ljudi čiji je osnovni fokus upravo na posjetama nekroturističkim destinacijama širom svijeta, a u pronalaženju takvih mjesta veliku pomoć im pružaju i mogućnosti savremenih digitalnih medija.¹²

Iako se korijeni nekroturizma nalaze u Evropi, ipak su SAD lider na polju polju promocije različitih formi nekroturizma, a veliki podsticaj tome dala je popularizacija proslave Halloweena koje je dostiglo takav nivo da se s razlogom može govoriti o industriji Noći vještica (2019. godine procijenjena vrijednost je iznosila oko 9 milijardi dolara).¹³ Ipak, nekroturistička ponuda u SAD je puno raznovrsnija od same proslave Halloweena, pa se tako Ground zero, odnosno lokacija srušenih tornjeva u New Yorku 11. septembra 2001. godine, profilirala u jednu od najpopularnijih turističkih destinacija u cijeloj zemlji.¹⁴ Zloglasni zatvor Alcatraz već decenijama je važna turistička atrakcija u San Franciscu, a posjete turista značajnim grobljima, poput Vojnog groblja Arlington, također ima dugu tradiciju. Slične lokacije u drugim dijelovima

11 Minić, Development of „dark“ tourism in the contemporary society, 85-86; Fonseca i drugi, Dark Tourism: Concepts, Typologies and Sites, 3.

12 Najznačajniji takav medij za oblast nekroturizma trenutno je, bez sumnje, web-stranica <http://www.dark-tourism.com/index.php>

13 <https://www.investopedia.com/financial-edge/1012/why-the-halloween-industry-is-worth-8b.aspx>

14 Lennon, *Dark Tourism*, 15-16;

svijeta također predstavljaju važne turističke lokacije poput npr. zatvoreničke kolonije na Vražijem otoku u Francuskoj Gvajani ili zatvora na otoku Robben u Južnoafričkoj Republici, kao i Polja smrti u Kambodži, spomenici Genocidu u Ruandi, itd.¹⁵ U kontekstu podrške vlasti razvoju nekroturističkih potencijala vrijedi istaći primjer Malezije čija je Vlada 2016. godine odredila iznos od oko 1 milion eura u svrhu održavanja i unapređenja turističkih lokacija iz sfere mračnog turizma.¹⁶

Već je navedeno da se korijeni nekroturizma nalaze u Evropi, stoga i ne čudi činjenica da se neke od najpopularnijih lokacija nalaze upravo na ovom prostoru. Vijeće Evrope je 2010. godine certificiralo posebnu kulturnu rutu evropskih grobalja (The European Cemeteries Route), koju trenutno čini 20 zemalja, te time priznala kulturnu vrijednost i značaj različitih posmrtnih obilježja za identitet pojedinih društava, ali i razvoj evropskog turizma, odnosno nekroturizma.¹⁷ Nekroturistička ponuda u Španiji je prvenstveno orijentirana ka promociji grobnih lokacija u turističke svrhe, a Katalonija je na tom polju uradila najveći dio posla, pa gotovo trećina od ukupnog broja registrovanih grobalja u cijeloj zemlji se nalazi upravo u ovoj regiji.¹⁸ Italija je kolijevka nekroturizma sa lokacijama kao što su borilišta gladijatora, rimske katakombe, a naročito sa ostacima Pompeja koji predstavljaju i najstariju uređenu nekroturističku lokaciju. U Francuskoj posebnu popularnost imaju znamenita pariška groblja, naročito katakombe koje su inicirale i razvoj specifične supkulture katafila (cataphiles), a ogromnu popularnost doživljavaju i poprišta značajnih vojnih sukoba poput plaža Normandije, plaže Denkirka, više lokacije duž granice sa Njemačkom koje su bile sastavni dio Mažinovljeve linije, itd.¹⁹ U Londonu već decenijama postoje i tematske turističke ture poput one koja podrazumijeva posjetu lokacijama ubistava Džeka Trbosjeka, a vrlo su posjećeni i različiti zatvorski kao i muzeji sprava za mučenje.²⁰ Turističke ture

15 Vidjeti rad Strange Carolyn, Kempa Michael, Shades of Dark Tourism: Alcatraz and Robben Island, *Annals of Tourism Research*, 2003, Vol. 30, No. 2, 386-405. i Aslan Sevinc, Prison Tourism as a Form of Dark Tourism, *The Journal of International Social Research*, Volume 8, Issue 40, 2015, 600-608.

16 Soro, *Dark Tourism*, 8.

17 <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/the-european-cemeteries-route>

18 Soro, *Dark Tourism*, 12; Millan Genoveva Dancausa, Rojas Ricardo David Hernandez, Garcia Javier Sanchez-Rivas, Analysis of the Demand of Dark Tourism: A Case Study in Cordoba (Spain), *Mediterranean Journal of Social Sciences*, January 2019, Vol. 10, No. 1, 161-176.

19 Stone, A Dark Tourism Spectrum, 156-157.

20 Minić, Development of „dark“ tourism in the contemporary society, 85-86.

u brojnim zloglasnim koncentracionim logorima širom Njemačke i Poljske uveliko izazivaju pažnju brojnih istraživača i intelektualaca, naročito zbog brojnih kontroverzi vezanih za sam karakter organizacije posjeta, ali i motive posjetitelja, pretjeranu i često neumjesnu komercijalizaciju takvih lokacija, itd.²¹ Istočna Evropa se u posljednjoj deceniji značajno uključila u globalne nekroturističke tokove, a naročito Ukrajina kroz promociju posjeta okolini grada Pripjata koji je napušten nakon nuklearne katastrofe u Černobilu, te Rumunija koja ostvaruje značajne prihode na promociji priče o grofu Drakuli.²²

Bosanskohercegovački susjedi su aktivno uključeni u promociju sopstvenih nekroturističkih potencijala. Hrvatska je od samog početka dio kulturne rute evropskih globalja, a zagrebački Mirogoj je jedna od najznačajnijih destinacija na toj ruti. Osim toga, Spomen-područje Jasenovac decenijama privlači pažnju velikog broja turista iz različitih dijelova svijeta, a kompletna turistička ponuda grada Vukovara je utemeljena na nekroturističkoj ponudi. Veliki turistički potencijal predstavlja i Goli otok na kojem se već organizuju posjete, ali kompletan lokalitet još uvijek nije u potpunosti opremljen i prilagođen masovnijem iskorištavanju u turističke svrhe.²³ Srbija vjerovatno ima i najdužu nekroturističku tradiciju u regionu prvenstveno zahvaljujući Kući cvijeća, odnosno posljednjem počivalištu Josipa Broza Tita, koje je postalo jedna od nezaobilaznih turističkih destinacija prilikom posjete Beogradu. Beogradska prijestolnica je dom i za nekoliko zanimljivih tematskih nekroturističkih tura poput posjete grobnim mjestima značajnih ličnosti, obilazak objekata srušenih tokom NATO bombardovanja ili tura „Najpoznatija smaknuća beogradskog podzemlja“.²⁴ Ipak, srbijanska nekroturistička ponuda zastupljena je i van prijestolnice te se, naprimjer, Kragujevac sve više etablira kao vrlo važna i popularna destinacija. Kompleks Spomen-parka Kragujevački oktobar, posvećenog strijeljanim građanima Kragujevca uključujući i veliki broj učenika i profesora tokom Drugog svjetskog rata, kao i brojni drugi izvorno komemorativni objekti, postao je vrlo vrijedan turistički potencijal grada koji svake godine bilježi značajan porast broja posjetilaca.²⁵

21 Hermanova Eva, Abraham Joseph, Holocaust tourism as a part of the dark tourism, *Czech Journal of Social Sciences, Business and Economics*, VOL.4, ISSUE 1, 2015, 16-33

22 Bristow, Myth vs. Fact: An Exploration of Fright Tourism, 216-218.

23 Kranjčević Jasenka, Unused Potential for the Development of Dark Tourism in Croatia, *Thematic Tourism in a Global Environment: Advantages, Challenges and Future Developments*, Belgrade: College of Tourism, 2014, 370-375.

24 <https://www.capital.ba/popularne-morbidne-ture-dark-turizam-i-pronadite-mladica/>

25 Minić, Development of „dark“ tourism in the contemporary society, 98-99.

Perspektive razvoja nekroturizma u Bosni i Hercegovini

Turizam u Bosni i Hercegovini je jedan od rijetkih privrednih grana koja konstantno doživljava intenzivan rast svih parametara na godišnjoj razini uprkos nepostojanju strateških dokumenata razvoja, kvalitetne pravne legislative ni sistematske finansijske podrške.²⁶ Sarajevo, Mostar i Tuzla su se već profilirali kao značajni turistički centri, a i brojne druge sredine ulažu u razvoj sopstvene turističke infrastrukture s ciljem poboljšanja uslova i privlačenja većeg broja posjetitelja. Uprkos tome, još uvijek postoji ogroman prostor za napredak naročito na polju specijaliziranja turističke ponude i privlačenja određenih kategorija posjetitelja.

Bosanskohercegovački nekroturistički potencijali su enormni, ali u potpunosti neiskorišteni barem u sferi kristaliziranja i specijaliziranja turističke ponude. Rijetko koja zemlja ima toliko raznovrsnu i utemeljenu nekroturističku ponudu koja je odavno prošla proces valorizacije na najvišem nivou – UNESCO. Naravno riječ je o srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima stećcima koji se od 2016. godine nalaze na Listi svjetske baštine, a mnogi ih s razlogom smatraju i najreprezentativnijim kulturnim produktom Bosne i Hercegovine.²⁷ Gotovo je nemoguće sastaviti cjelokupnu listu naučnih i stručnih radova, novinskih članaka i reportaža, i ostalog publikovanog materijala o stećcima koji i dalje nastavljaju fascinirati i stručnu i širu javnost.²⁸ Međutim, tokom rasprava o različitim materijalnim i nematerijalnim aspektima stećaka često se zaboravlja njihova originalna namjena i funkcija, a koja ih pozicionira upravo u sferu nekroturizma. Pomenuta činjenica omogućava legitimno, a zahvaljujući masi podataka o stećcima i naročito pojedinim primjercima i nekropolama, i relativno jednostavno profiliranje stećaka kao središnji element kompletne nekroturističke ponude Bosne i Hercegovine. Brojna istraživanja, naročito studije slučaja, utvrdila su vezu između stavljanja pojedinih lokacija na UNESCO Listu svjetske baštine i povećanja broja posjetitelja.²⁹ Stavljanje

26 Pogledati izvještaje Agencije za statistiku BiH: <http://bhas.gov.ba/Calendar/Category/19> i Federalnog zavoda za statistiku: <http://fzs.ba/index.php/category/saopcenja/turizam/>

27 <https://whc.unesco.org/en/list/1504/>; <http://kons.gov.ba/Publication/Read/projekat-serije-nominacije-stecaka>;

28 Pogledati npr. Lovrenović Dubravko, *Stećci: bosansko i humsko mramorje srednjega vijeka*, Zagreb, Ljevak, 2013. ili grupa autora, *Stećkopedija: kameno blagostare bosanske države*, Sarajevo, Mladinska knjiga, 2018.

29 Npr. Farid Sally, *Tourism in World Heritage Sites and its Impact on Economic Development: Some African Countries Case Studies, Proceedings of the II International Conference on Best Practices in World Heritage: People and Communities*, 721-737.

stećaka na Listu svjetske baštine podrazumijevalo je i uvrštavanje konkretnih nekropola u ukupnom broju od 28 lokacija od kojih se 22 nalaze na teritoriji Bosne i Hercegovine.³⁰ Posebnu vrijednost stećcima upravo daju sami lokaliteti, odnosno pozicioniranost nekropola u prirodnom okruženju, koje samo po sebi često predstavlja nevjerovatan potencijal (npr. prostor Blidinja), a koje omogućava dodatnu zaštitu i promociju kroz koncept kulturnih krajolika.³¹ Navedena argumentacija bi trebala biti sasvim dovoljna za pokretanje procesa specijaliziranja turističke ponude kroz pozicioniranje i prezentovanje stećaka u okviru nekroturističkih potencijala Bosne i Hercegovine što bi stvorilo nužne preduslove za promociju i drugih objekata i lokaliteta iz ove, ali i drugih oblasti turizma.

Iako temeljni, stećci naravno nisu jedini bosanskohercegovački resurs u razvoju nekroturizma. Zahvaljujući dugoj tradiciji života različitih etničkih, vjerskih, kulturnih i drugih zajednica na prostoru Bosne i Hercegovine, a koja se opet kroz historiju nalazila u sastavu različitih državnih sistema i bila izložena brojnim, međusobno drugačijim, civilizacijskim utjecajima, stvoren je specifičan bosanskohercegovački kulturološki okvir. Pomenute različitosti su se unutar tog okvira međusobno prožimale, dopunjavale, nadograđivale i u konačnici rezultirale specifičnim produktima i oblicima kulturnog izražavanja.³² Zbog toga i ne čudi činjenica da se utjecaj srednjovjekovnog klesarstva i umjetničkog izražavanja sa stećaka može vidjeti na ranim primjercima nišana ili jevrejskih nadgrobnih spomenika.³³ Svi oni također predstavljaju nekroturističko blago i potencijal Bosne i Hercegovine, kao i nadgrobnih spomenici i groblja iz kasnijih perioda. Tu se opet, kao i u susjednim zemljama, posebno ističu brojne spomen kosturnice, parkovi i druga spomen obilježja podignuta u čast poginulih civila i/ili boraca, kao i prateći muzeji, galerije i slično.³⁴

30 <https://whc.unesco.org/en/list/1504/>; <http://kons.gov.ba/Publication/Read/projekat-serije-nominacije-stecaka>;

31 Više o kulturnim krajolicima: <https://www.coe.int/en/web/landscape>; <http://kons.gov.ba/Content/Read/pregled-konvencija>

32 Lovrenović Ivan, *Unutarnja zemlja: kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*, Zagreb, Sarajevo, Synopsis, 2017, 16-30.

33 Pogledati: Bešlagić Šefik, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, ANUBIH, Sarajevo, 1978. i Mujezinović Mehmed, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, Knjiga I, Sarajevo, 1974.

34 Pavlović St. Dobroslav, *Spomeničko nasleđe Jugoslavije*, Turistička štampa, Beograd, 1986, 143-163; Jokić Gojko, *Jugoslavija: spomenici revolucije*, Turistička štampa, Beograd, 1986.

Zaključak

Nekroturizam je mlada i još uvijek relativno nepoznata i nedovoljno razvijena vrsta turizma koja u posljednjih nekoliko decenija doživljava intenzivnu ekspanziju u brojnim zemljama širom svijeta. Interes ljudi za posjete mjestima stradanja ima dugu prošlost. Ipak, tek u drugoj polovini XX stoljeća doživljava karakter planskog i organizovanog posjećivanja putem agencija i ustanova specijalizovanih za pružanje takvih usluga. Takve usluge podrazumijevaju i određenu novčanu nadoknadu čime te posjete poprimaju karakter turističkih, odnosno postaju sastavni dio regularnih privrednih tokova. Zajedno sa povećanjem interesa turista za nekroturističke lokalitete ovaj fenomen postepeno dolazi i u fokus akademske zajednice koja nastoji da pruži teorijski okvir nekroturizma. Ipak, još uvijek nisu u potpunosti razriješene sve dileme izazvane pojavom nekroturizma, uključujući i osnovnu terminologiju, ali opći koncenzus je da pod pojmom nekroturizma ili mračnog turizma podrazumijevamo praksu posjećivanja lokacija vezanih za neki oblik smrti ili stradanja. Uprkos opravdanim kritikama dijela stručne i šire javnosti da nekroturizam podstiče komercijalizaciju smrti i stradanja, u brojnim zemljama širom svijeta ova vrsta turizma doživljava intenzivan razvoj. Bosanskohercegovački susjedi također hvataju korak sa ovim novim svjetskim trendom te nastoje unaprijediti postojeću infrastrukturu i ponudu. U kontekstu Bosne i Hercegovine potrebno je naglasiti da postoje ogromni, manje kontroverzni, nekroturistički potencijali prvenstveno u vidu srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika stećaka, ali i drugih sličnih objekata i lokaliteta. Uprkos tome, nekroturizam je u Bosni i Hercegovini još uvijek relativno nepoznat trend te predstoji još puno posla na polju njegove prezentacije i popularizacije s konačnim ciljem specijalizacije turističke ponude i kvalitetnijeg iskorištavanja postojećih turističkih resursa.

BOSNIA AND HERZEGOVINA'S POTENTIAL FOR THE DEVELOPMENT OF NECRO TOURISM

SUMMARY

Necro tourism is a young and still relatively unknown and underdeveloped type of tourism that has been experiencing intense expansion in numerous countries around the world in recent decades. People's interest in

visiting sites of distress has a long history. However, only in the second half of the 20th century did it experience the character of planned and organized visits through agencies and institutions specialized in providing such services. Such services also imply a certain amount of compensation, which makes these visits tourist based and that they become an integral part of regular economic flows. Along with increasing tourists' interest in necro-tourist sites, this phenomenon is gradually coming into focus of the academic community, which seeks to provide a theoretical framework for necro tourism. However, not all dilemmas caused by the appearance of necro tourism, including basic terminology, have yet been fully resolved, but the general consensus is that the concept of necro tourism or dark tourism implies the practice of visiting sites related to some form of death or distress. Despite justified criticism from part of the expert and general public that necro tourism encourages the commercialization of death and distress, in many countries around the world this type of tourism is experiencing intense development. Bosnia and Herzegovina's neighbours are also catching up with this new global trend and are seeking to improve existing infrastructure and offerings. In the context of Bosnia and Herzegovina it is necessary to emphasize that there are huge, less controversial, necro tourism potentials primarily in the form of medieval tombstones called *stećak*, but also of other similar objects and sites. Nonetheless, necro tourism is still a relatively unknown trend in Bosnia and Herzegovina, and there is still much work to be done in presenting and popularizing it with the ultimate goal of specializing tourism offer and making better use of existing tourism resources.

Keywords: necrotourism, dark tourism, Bosnia and Herzegovina, *stećak* tombstones, monuments of suffering.

Literatura

Knjige:

1. Bešliagić Šefik, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, ANUBIH, Sarajevo, 1978.
2. Grupa autora, *Stećkopedija: kameno blagostare bosanske države*, Sarajevo, Mladinska knjiga, 2018.
3. Jokić Gojko, *Jugoslavija: spomenici revolucije*, Turistička štampa, Beograd, 1986.
4. Lennon, John, *Dark Tourism*, Oxford Research Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice, 2017.

5. Lovrenović Dubravko, *Stećci: bosansko i humsko mramorje srednjega vijeka*, Zagreb, Ljevak, 2013.
6. Lovrenović Ivan, *Unutarnja zemlja: kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*, Zagreb, Sarajevo, Synopsis, 2017.
7. Mujezinović Mehmed, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, Knjiga I, Sarajevo, 1974.
8. Pavlović St. Dobroslav, *Spomeničko nasleđe Jugoslavije*, Turistička štampa, Beograd, 1986.
9. Soro Elsa, *Dark Tourism: Profiles, Niches, Motivations and Experiences at a Global Level*, The Ostelea School of Tourism and Hospitality, 2018.

Članci:

1. Aslan Sevinc, Prison Tourism as a Form of Dark Tourism, *The Journal of International Social Research*, Volume 8, Issue 40, 2015, 600-608.
2. Bowman S. Michael, Pezzulo C. Phaedra, What's so „Dark“ about „Dark Tourism“?: Death, Tours, and Performance, *Tourist Studies*, 2010, 9(3), 187-202.
3. Bristow S. Robert, Myth vs. Fact: An Exploration of Fright Tourism, *Proceedings of the 2004 Northeastern Recreation Research Symposium*, 215-221.
4. Farid Sally, Tourism in World Heritage Sites and its Impact on Economic Development: Some African Countries Case Studies, *Proceedings of the II Internacional Conference on Best Practices in World Heritage: People and Communities*, 721-737.
5. Fonseca Ana Paula, Seabra Claudia, Silva Carla, Dark Tourism: Concepts, Typologies and Sites, *Journal of Tourism, Research and Hospitality*, 2016, Vol. 0, Issue 2, 1-6.
6. Hermanova Eva, Abraham Joseph, Holocaust tourism as a part of the dark tourism, *Czech Journal of Social Sciences, Business and Economics*, VOL.4, ISSUE 1, 2015, 16-33.
7. Kranjčević Jasenka, Unused Potential for the Development of Dark Tourism in Croatia, *Thematic Tourism in a Global Environment: Advantages, Challenges and Future Developments*, Belgrade: College of Tourism, 2014, 369-378.
8. Millan Genoveva Dancausa, Rojas Ricardo David Hernandez, Garcia Javier Sanchez-Rivas, Analysis of the Demand of Dark Tourism: A Case Study in Cordoba (Spain), *Mediterranean Journal of Social Sciences*, January 2019, Vol. 10, No. 1, 161-176.
9. Minić Natalija, Development of „dark“ tourism in the contemporary society, *Zbornik radova Geografskog instituta „Jovan Cvijić“*, SANU, 62 (3), 81-103.

10. Stone Philip, A Dark Tourism Spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions, *Tourism: An Interdisciplinary International Journal*, 2016, 54 (2), 145-160.
11. Strange Carolyn, Kempa Michael, Shades of Dark Tourism: Alcatraz and Robben Island, *Annals of Tourism Research*, 2003, Vol. 30, No. 2, 386-405.

Internet stranice:

1. <https://www.coe.int/en/web/landscape> (pristup ostvaren 04. februara 2020).
2. <http://kons.gov.ba/Content/Read/pregled-konvencija> (pristup ostvaren 05. februara 2020).
3. <https://whc.unesco.org/en/list/1504/>; (pristup ostvaren 05. februara 2020).
4. <http://kons.gov.ba/Publication/Read/projekat-serije-nominacije-stecaka>; (pristup ostvaren 06. februara 2020).
5. <https://www.capital.ba/popularne-morbidne-ture-dark-turizam-i-pronadite-mladica/> (pristup ostvaren 06. februara 2020).
6. <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/the-european-cemeteries-route> (pristup ostvaren 07. februara 2020).
7. <https://www.investopedia.com/financial-edge/1012/why-the-halloween-industry-is-worth-8b.aspx> (pristup ostvaren 07. februara 2020).
8. <http://www.dark-tourism.com/index.php> (pristup ostvaren 07. februara 2020).
9. <http://bhas.gov.ba/Calendar/Category/19> (pristup ostvaren 08. februara 2020).
10. <http://fzs.ba/index.php/category/saopcenja/turizam/> (pristup ostvaren 08. februara 2020).

